

Gorinchem, Kortendijk (1985)

Afval van een tabakspijpenmaker

Jan van Oostveen

Specialistisch Archeologisch Onderzoek: Jan van Oostveen

Publicatie nummer	418
Auteur	Jan van Oostveen
Fotografie	Jan van Oostveen
Foto voorpagina	Een selectie versierde tabakspijpen aangetroffen tussen het pijpenmakersafval afkomstig uit de kelder die wordt toegeschreven aan de Gorinchemse tabakspijpenmaker Jan Jansz Blij.
Volledige publicatielijst auteur	Zie https://janvanoostveenblog.wordpress.com/publicaties-auteur/
Facebook	https://www.facebook.com/SpecialisticArchaeologicalResearch/
Instagram	https://www.instagram.com/janvanoostveenarcheologie/
Academia	https://independent.academia.edu/JanvanOostveen

Versie	Reden uitgifte
1.0	Initiële versie

© 2026, Jan van Oostveen. Tiel.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, fotografie, microfilm en of welke andere wijze dan ook zonder schriftelijke toestemming van de auteur.

No part of this edition may be reproduced in any form by print, photocopy, photography, microfilm or any other means without written permission of the author.

1. Inleiding	5
2. Bovenste laag kelder	9
2.1 Ongerookte exemplaren	9
2.2 Gerookte exemplaren	9
3. Onderste laag kelder	11
3.1 Tabakspijpen zonder ketelversiering	13
3.2 Tabakspijpen met een roosversiering	15
3.3 Tabakspijpen met een leeuwversiering	17
3.4 Ongerookte gemerkte exemplaren	19
3.5 Overige steelfragmenten	21
3.6 Tabakspijpen waaruit is gerookt	23
3.7 Misbaksels	25
3.8 Bedrijfsaardewerk van een tabakspijpenmaker	29
4. Tabakspijpenmakers op de Kortendijk en pottenbakkers in Gorcum	33
5. Synthese	37
Geraadpleegde bronnen	45

Mei 1985, graven in de voormalige kelder

Mei 1985, graven in de voormalige kelder

Juni 1985, sloop van de kelder

Maart 1986. Op de locatie van de pijl was de voormalige kelder gevuld met pijpenmakersafval

Afbeelding 1: Foto's uit de voormalige collectie van Peter van Hout van de opgraving in de kelder, de definitieve afbraak van deze kelder en de wederopbouw op deze locatie in maart 1986.

1. Inleiding

Tijdens grondwerkzaamheden aan de Kortendijk in Gorinchem¹ werd in mei en juni 1985 een uitzonderlijk grote hoeveelheid afval van een tabakspijpenmaker aangetroffen. Deze vondst is in 1992 beschreven in twee afzonderlijke publicaties.² Hoewel beide studies een overzicht geven van de aangetroffen pijpmodellen, ontbreekt daarin een kwantitatieve analyse van de verschillende typen en merken. Hierdoor is de exacte samenstelling van het vondstcomplex tot op heden slechts beperkt inzichtelijk.

In het gemeentelijk archeologisch depot van de gemeente Gorinchem bevindt zich de collectie die destijds door Peter van Hout op deze locatie werd verzameld. Deze verzameling omvat meer dan zesduizend fragmenten van tabakspijpen, afkomstig van naar schatting bijna vijfduizend individuele exemplaren.³ Vermoedelijk zijn bij de berging voornamelijk pijpenketels en een beperkt aantal bijzondere of opvallende steelfragmenten geselecteerd. Onversierde stelen zijn binnen de collectie duidelijk ondervertegenwoordigd, waardoor deze geen volledig representatief beeld geeft van het oorspronkelijke vondstmateriaal.

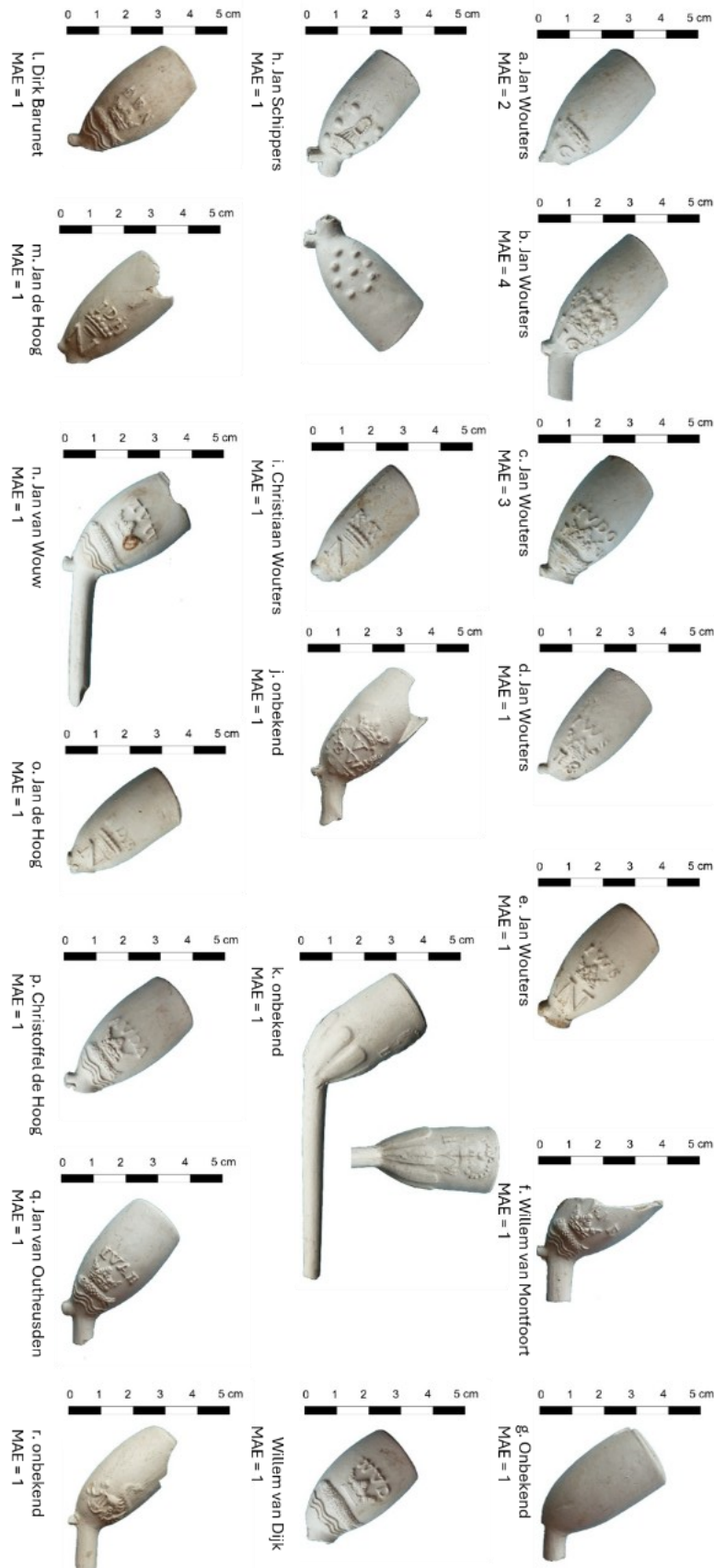
Afbeelding 2: Afbraak van de bebouwing langs de Kortendijk in 1985. Rechts op de foto is de bebouwing aan de Broerensteeg zichtbaar. Foto: particuliere collectie.

¹ De kelder van de opgravingslocatie staat vandaag de dag bekend als Kortendijk 45, Gorinchem. De nieuwbouwwerkzaamheden betroffen Kortendijk 41-45.

² (Meulen, 1992a, pp. 47-57) en (Duco, 1992)

³ Maar liefst 6252 fragmenten van tabakspijpen bevinden zich in deze collectie. Het minimum aantal exemplaren is bepaald op het aantal hielen dat is aangetroffen. In dit geval kan een minimum aantal exemplaren van 4930 tabakspijpen worden vastgesteld. Enkele vondsten zijn in het jaar 2007 door Peter van Hout afgestoten en bevinden zich nu in de collectie van het Amsterdam Pipe Museums onder de nummers APM 366f (KD-P8) en APM 10.409k (KD-P7).

Bovenlaag ongerookt

Afbeelding 3: Ongerookte tabakspijpen afkomstig uit de bovenlaag van de kelder.

De pijpen werden aangetroffen in de kelder van een pand op de hoek van de Kortendijk en de Broerensteeg. Deze overwelfde kelder (zie de opgravingsfoto's van afbeelding 1) had een geschatte omvang van circa 4 × 6 meter.⁴ Binnen de vulling konden twee afzonderlijke lagen worden onderscheiden. De bovenste laag bestond uit een mengsel van zand en puin, waarin verspreid enkele tabakspijpenfragmenten aanwezig waren. Daaronder bevond zich een relatief homogeen circa 50 cm dik pakket dat grote hoeveelheden afvalmateriaal bevatte en op basis van de aard en samenstelling overtuigend kan worden toegeschreven aan de activiteiten van een tabakspijpenmaker.

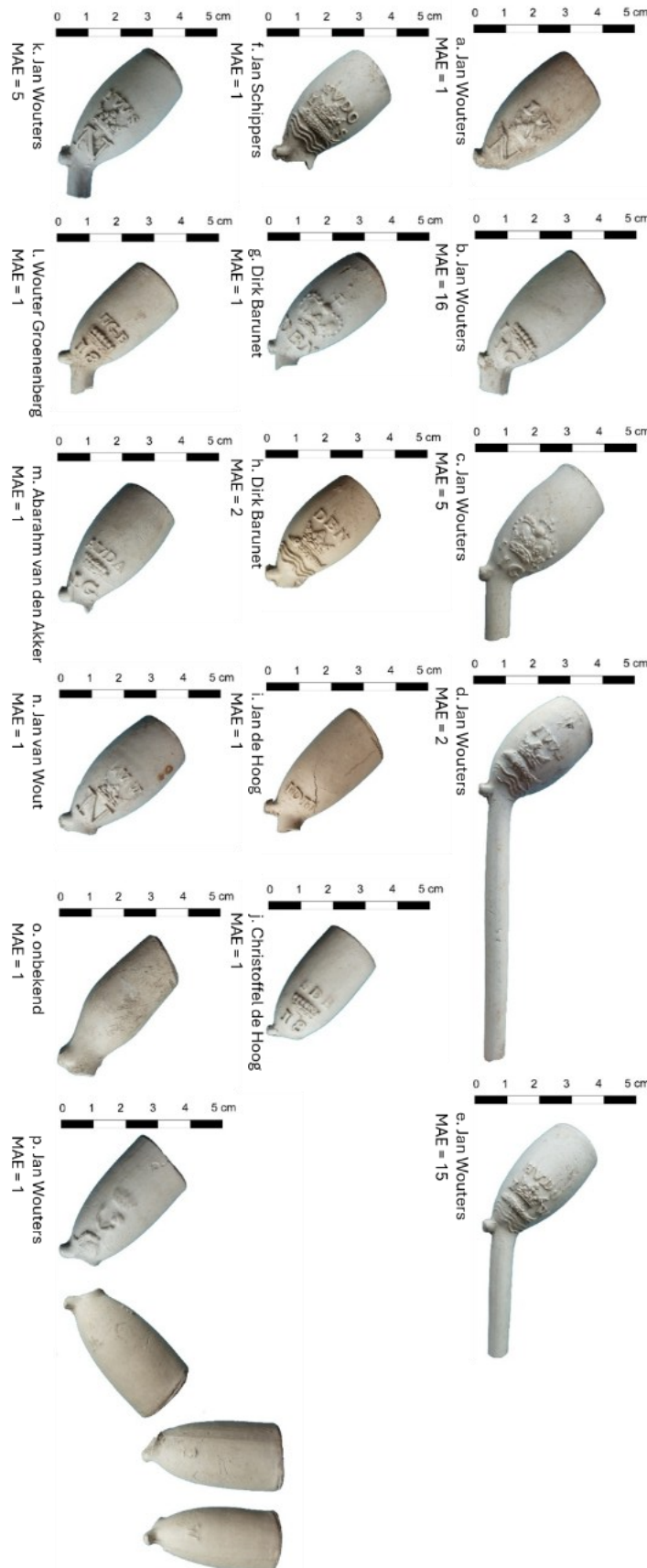
Voor de analyse van het vondstmateriaal – de collectie omvat 6298 tabakspijpfragmenten die hebben toebehoord aan tenminste 4997 afzonderlijke tabakspijpen – is gekozen de gekaste en van pijpaaarde gemaakte tabakspijpen afzonderlijk per ophogingslaag te bespreken. Allereerst komen de pijpen uit de bovenste laag van de kelder aan bod. Deze laag, bestaande uit zand en puin met daarin verspreid tabakspijpmateriaal, biedt inzicht in de jongste fase van de opvulling. Vervolgens wordt het materiaal uit de onderliggende, homogene afvallaag behandeld. Deze laag bevatte grote hoeveelheden productie gerelateerd afval en vormt de belangrijkste bron voor het onderzoek naar de activiteiten van de tabakspijpenmaker op deze locatie.

Na de bespreking van beide deelcollecties volgt een synthese van het aangetroffen materiaal.

Naast deze rapportage verschijnt ook een afzonderlijke catalogus waarin het onderzochte tabakspijpmateriaal systematisch is gedocumenteerd. Met uitzondering van de vondsten die in doos 3 zijn opgeborgen, zijn alle verzamelde ketelfragmenten daarin afgebeeld en beschreven. De in doos 3 ondergebrachte pijpen bestaan uitsluitend uit onversierde, ongerookte exemplaren zonder merk- of bijmerken. Gezien hun grote aantal en uniforme karakter is ervoor gekozen deze vondsten niet individueel in de catalogus op te nemen.

⁴ (Duco, 1992)

Bovenlaag gerookt

Afbeelding 4: Gerookte tabakspijpen afkomstig uit de bovenlaag van de kelder

2. Bovenste laag kelder

Uit de bovenste laag zijn 79 ketels van tabakspijpen verzameld. Eén exemplaar is een laat 17e-eeuws gerookt exemplaar. De overige 78 ketels zijn deels gerookt (53 exemplaren – zie afbeelding 4) en deels ongerookt (25 exemplaren – zie afbeelding 3).

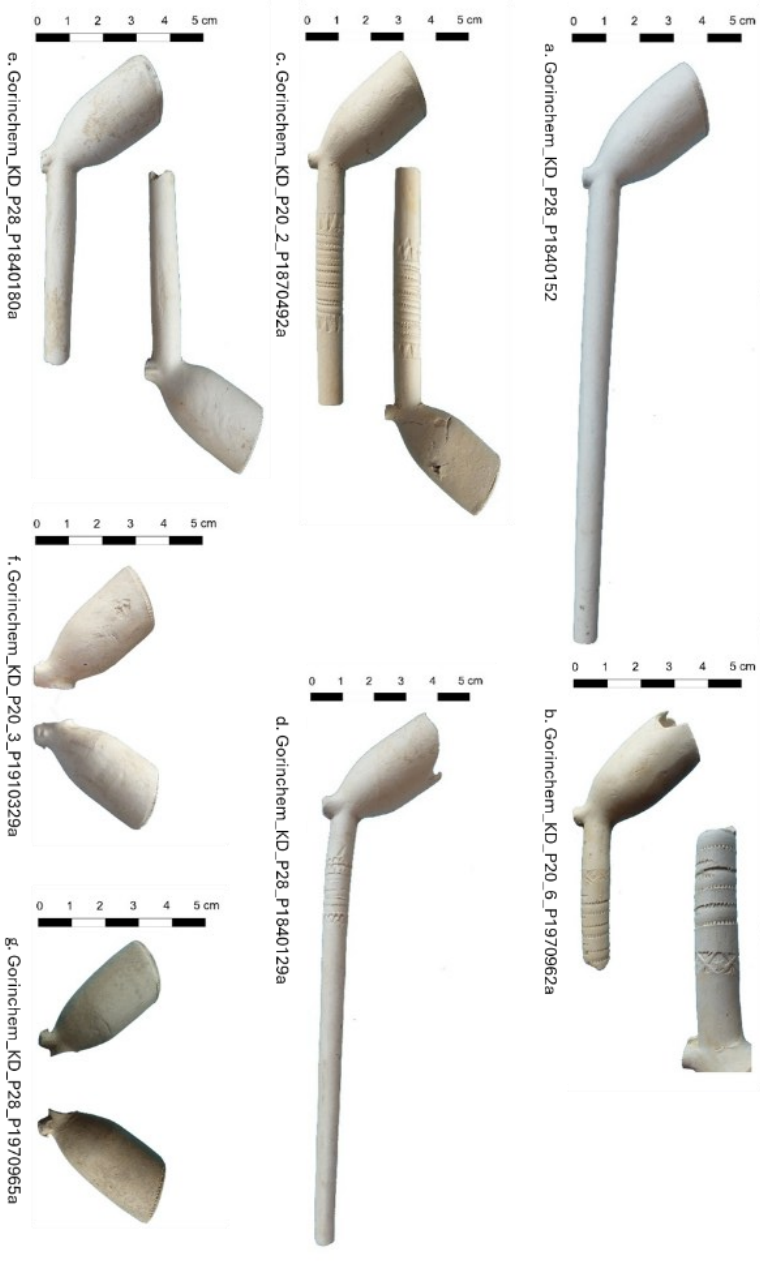
2.1 Ongerookte exemplaren

Bij de ongerookte exemplaren zien we producten van diverse pijpenmakers met bijbehorende lettercombinaties terugkomen. De enige merken die op meerdere ongerookte ketels zijn aangetroffen dragen de letters IW (9 exemplaren) en IWS (2 exemplaren) waarvan aangenomen wordt dat deze door Jan Wouters zijn gezet.

2.2 Gerookte exemplaren

Tenminste een kleine 70% van de tabakspijpen die in de bovenlaag werd aangetroffen is gerookt. Frequent voorkomende initialen op deze Gorinchems tabakspijpen zijn DBN (3 exemplaren), IWS (5 exemplaren) maar bovenal het merk IW (40 exemplaren). Sterker nog dan bij de ongerookte exemplaren zien we bij de gerookte exemplaren dat maar liefst 45 van de 53 aangetroffen exemplaren aan de tabakspijpenmaker Jan Wouters kunnen worden toegeschreven.

Onderste laag kelder ongerookt – geen zijmerk

Afbeelding 5: Ongerookte exemplaren zonder ketelversiering uit de onderste laag van de kelder.

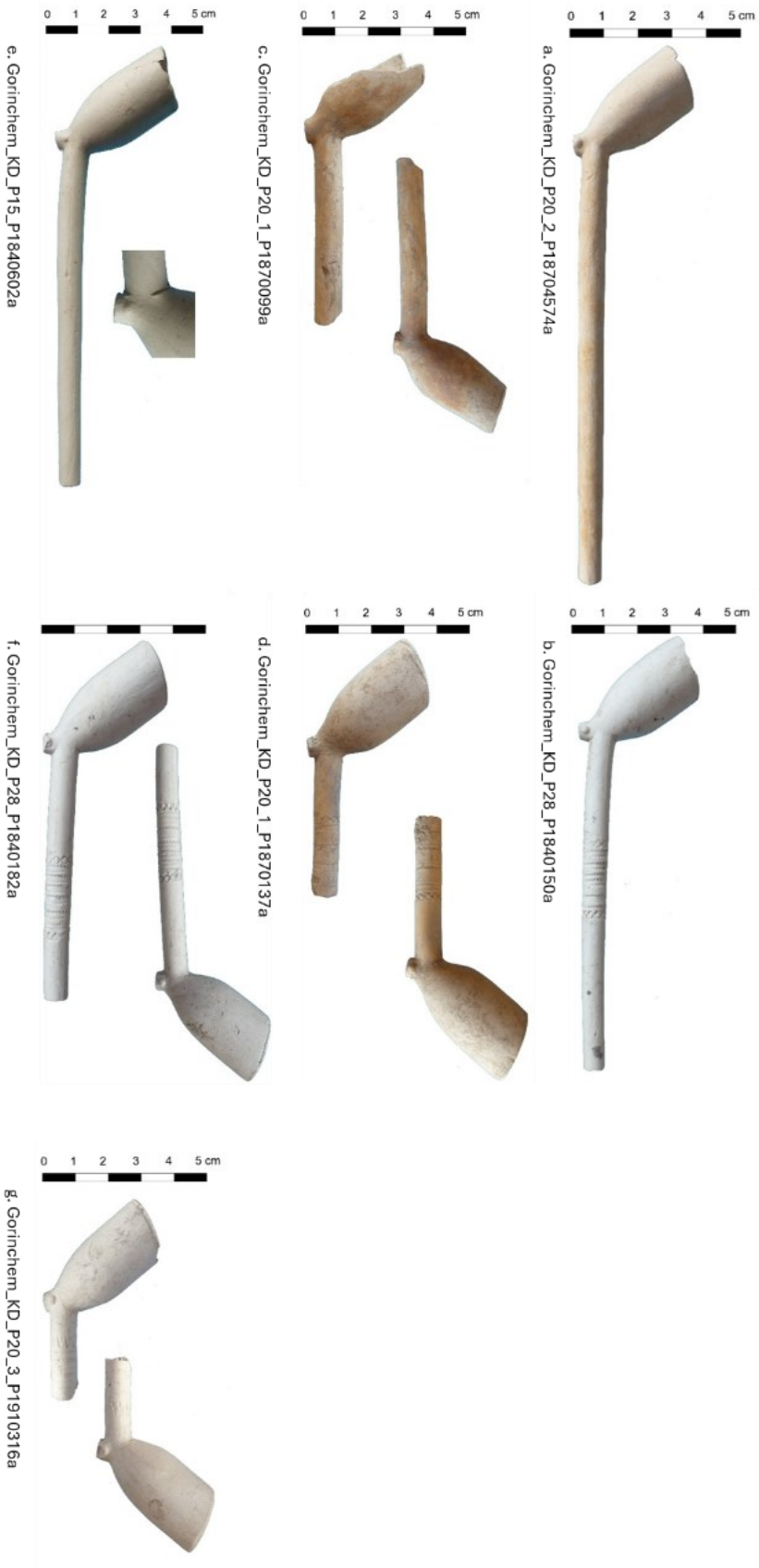
3. Onderste laag kelder

Voor de beschrijving van de tabakspijpen uit de onderste laag van de kelder is gekozen voor een indeling in vier hoofdgroepen:

1. ongemarke tabakspijpen zonder ketelversiering;
2. tabakspijpen met roosversiering;
3. tabakspijpen met een leeuwversiering;
4. gemerkte tabakspijpen.

Indien de onderzochte collectie kan worden beschouwd als een representatieve steekproef van de tabakspijpen uit de onderste kelderlaag, biedt zij tevens inzicht in de onderlinge verhoudingen van deze typen. Veruit het meest voorkomend zijn tabakspijpen met onversierde ketels, die circa 66% van de vondsten vertegenwoordigen. Tabakspijpen met een puntroosversiering vormen ongeveer 22% van de collectie. De tabakspijpen met een afbeelding van een staande leeuw, een type dat tegenwoordig onder verzamelaars bijzonder geliefd is, zijn goed voor ongeveer 12% van de vondsten. Daarnaast zijn enkele overige typen aangetroffen, die gezamenlijk minder dan 1% van de collectie uitmaken. Deze laatste groep bestaat deels uit tabakspijpen die mogelijk aan de bovenste laag kunnen worden toegeschreven en deels uit afwijkende typen, zoals gemerkte trechtersvormige tabakspijpen.

Onderste laag kelder ongerookt – geen zijmerk

Afbeelding 6: Ongerookte exemplaren zonder ketelversiering uit de onderste laag van de kelder.

3.1 Tabakspijpen zonder ketelversiering

Zoals hiervoor aangegeven bestaat het grootste deel van de onderzochte collectie uit tabakspijpen zonder ketelversiering. Binnen deze groep kan een nadere onderverdeling worden gemaakt op basis van de aanwezigheid en vorm van het bijmerk op de hiel.

De grote aantallen pijpen met identieke ketelvormen maar verschillende hielmerken suggereren dat deze bijmerken niet zozeer een handelsfunctie hadden, maar binnen het productieproces werden gebruikt. De eenvoudige stippen op één of beide zijden van de hiel zijn vorm- of werkmerken waarmee afzonderlijke persvormen of werknemers konden worden onderscheiden. Dit stelde de pijpenmaker in staat de kwaliteit van het werk van individuele kasters te controleren en eventuele productiefouten tot een specifieke werknemer/vorm te herleiden.

De grootste categorie bestaat uit exemplaren zonder bijmerk op de zijkanten van de hiel. Deze groep omvat 66% (MAE⁵ 2007) van alle onversierde tabakspijpen (MAE 3002). Binnen deze categorie komen verschillende steeluitvoeringen voor, variërend van exemplaren zonder steelversiering (MAE 105; afbeelding 5a) tot stelen met raderingen afgezoomd door kruisbanden (MAE 1; afbeelding 5b), tanden (MAE 15; afbeelding 5c) of parelranden (MAE 82; afbeelding 5d).

Een tweede groep bestaat uit exemplaren met een enkele stip op de linkerzijde van de hiel. Deze categorie vertegenwoordigt 7% (MAE 223) van alle onversierde tabakspijpen. Hiervan zijn zowel exemplaren zonder steelversiering (MAE 12; afbeelding 6a) als exemplaren met raderingen afgezoomd door parelranden (MAE 7; afbeelding 6b) aangetroffen.

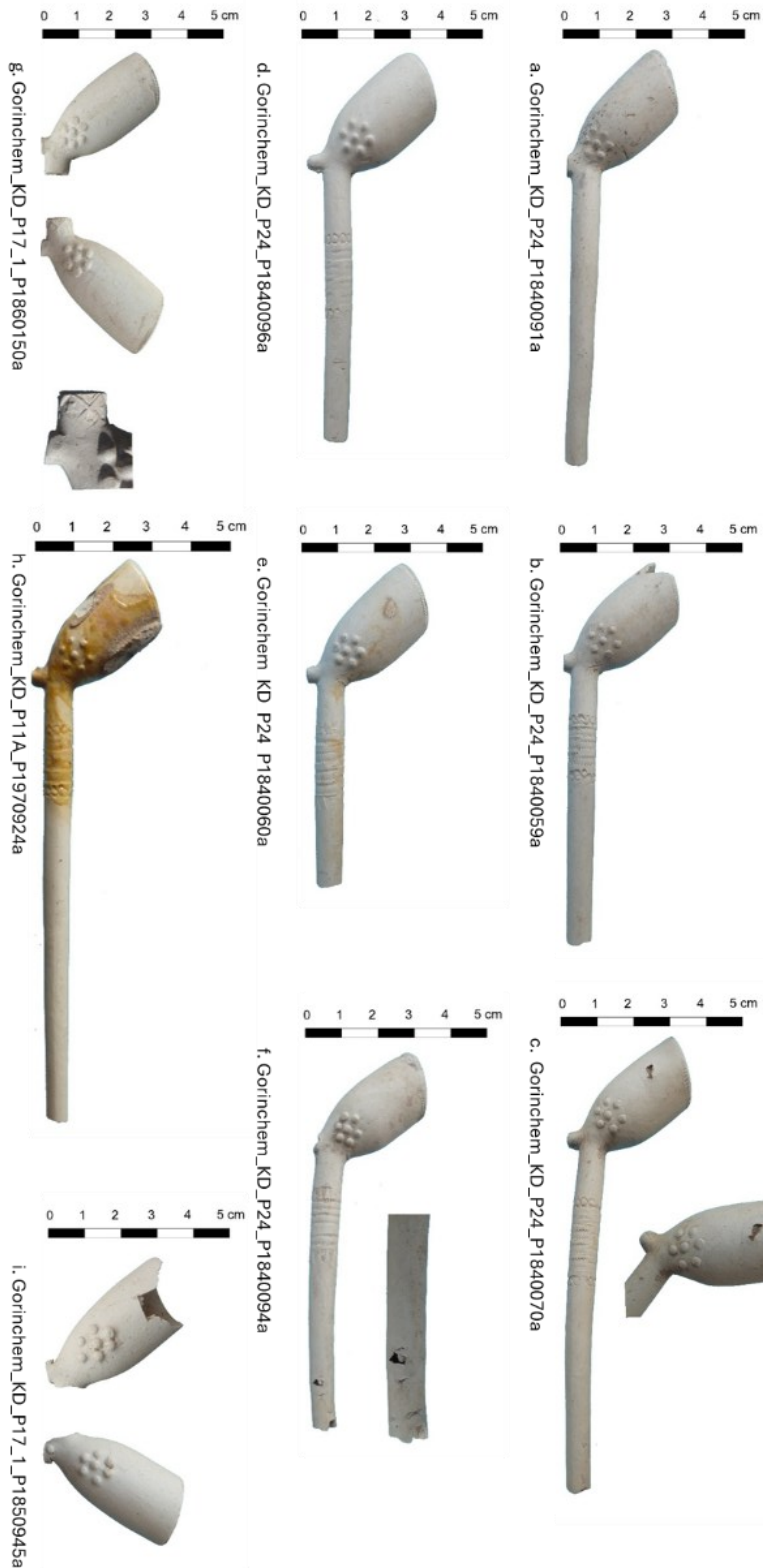
Minder frequent zijn de pijpen met een enkele stip op de rechterzijde van de hiel. Deze categorie omvat 2% (MAE 58) van de onversierde tabakspijpen. Binnen deze groep zijn exemplaren zonder steelversiering (MAE 6; afbeelding 6c) en exemplaren met raderingen afgezoomd door parelranden (MAE 2; afbeelding 6d) aanwezig.

Een aanzienlijk aandeel wordt gevormd door tabakspijpen met aan weerszijden van de hiel een stip als bijmerk. Deze groep vertegenwoordigt 23% (MAE 701) van alle onversierde tabakspijpen. De meeste exemplaren zijn onversierd uitgevoerd (MAE 25; afbeelding 6e), terwijl een kleiner aantal is voorzien van raderingen afgezoomd door tanden (MAE 2; afbeelding 6f) of parelranden (MAE 40; afbeelding 6g).

De overige bijmerken komen slechts sporadisch voor. Zo zijn negen exemplaren (minder dan 1%; MAE 9) aangetroffen met een stip op de linkerzijde van de hiel en mogelijk de letter l op de rechterzijde. Het betreft een exemplaar met een langere steel zonder steelversiering (afbeelding 5e). Daarnaast is één exemplaar (MAE 1) gevonden met twee boven elkaar geplaatste stippen op de rechterzijde van de hiel (afbeelding 5f). Ten slotte zijn drie exemplaren (MAE 3) aangetroffen met een halve maan op de rechterzijde van de hiel (afbeelding 5g), eveneens goed voor minder dan 1% van alle onversierde tabakspijpen.

⁵ Minimaal aantal exemplaren.

Onderste laag kelder ongerookt – zijmerk puntroos

Afbeelding 7: Ongerookte exemplaren met een puntroos als ketelversiering uit de onderste laag van de kelder.

3.2 Tabakspijpen met een roosversiering

Tweeëntwintig procent van alle tabakspijpen uit de onderste kelderlaag behoort tot de categorie waarvan de ketel is versierd met een puntroos. Deze groep omvat in totaal MAE 991 exemplaren. De puntroos was een algemeen toegepaste ketelversiering die op grote schaal werd aangebracht op relatief eenvoudige tabakspijpen. In vergelijking met de onversierde ketels is het aantal verschillende bijmerken binnen deze groep beperkt.

Veruit de grootste categorie bestaat uit tabakspijpen zonder bijmerk op de zijkanten van de hiel. Deze groep vertegenwoordigt 86% van alle puntroospijpen (MAE 852). Binnen deze categorie komen verschillende steeluitvoeringen voor. Een deel van de exemplaren heeft geen steelversiering (MAE 27; afbeelding 7a), terwijl andere zijn voorzien van raderingen afgezoomd met tanden (MAE 20; afbeelding 7e en 7f) of van raderingen afgezoomd met parelranden (MAE 43; afbeelding 7b, 7c, 7d en 7h). Een bijzondere uitzondering vormt één exemplaar waarvan de steel is versierd met een patroon van ruiten, waarin telkens een zespuntige ster is opgenomen (afbeelding 7g).

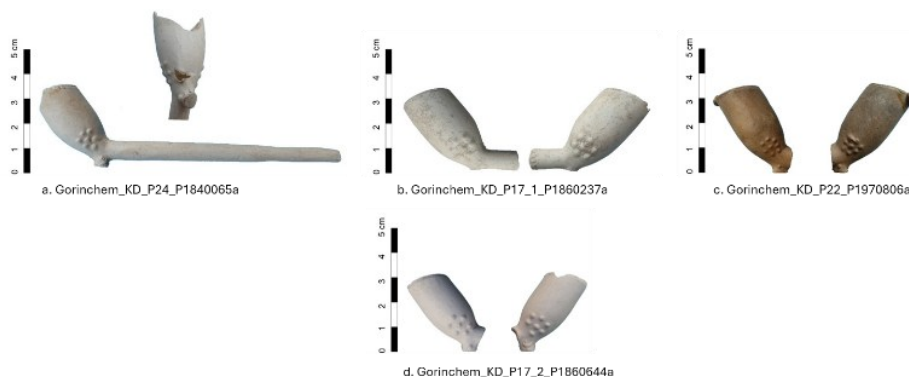
De tweede, aanzienlijk kleinere groep bestaat uit tabakspijpen met aan weerszijden van de hiel een stip als bijmerk. Deze categorie omvat 13% van alle puntroospijpen (MAE 132). Net als binnen de voorgaande groep komen zowel exemplaren zonder steelversiering voor (MAE 15; afbeelding 8a) als exemplaren met raderingen afgezoomd door parelranden (MAE 2; afbeelding 8b).

Minder algemeen zijn de tabakspijpen waarop uitsluitend aan de rechterzijde van de hiel een stip als bijmerk is aangebracht. Deze categorie omvat slechts MAE 7 exemplaren (afbeelding 7i). Voor dit type zijn geen steelversieringen vastgesteld.

Tot slot zijn twee exemplaren aangetroffen (MAE 2; afbeelding 8d) met een afwijkende combinatie van bijmerken, bestaande uit een stip op de linkerzijde van de hiel en een halve maan op de rechterzijde. Door hun geringe aantal vormen zij een marginale categorie binnen de verzameling puntroospijpen.

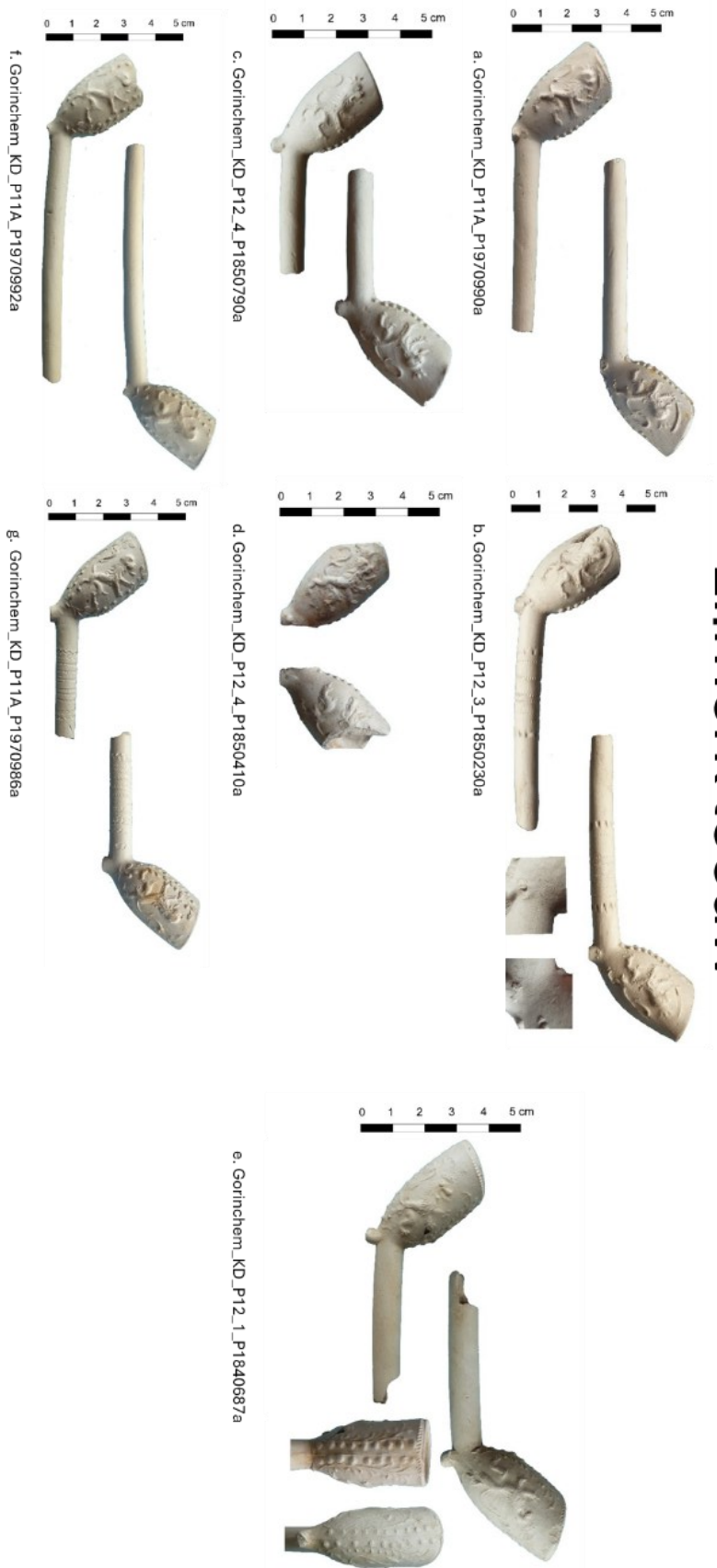
Deze gegevens laten zien dat ook binnen de groep puntroospijpen een sterke voorkeur bestond voor exemplaren zonder bijmerk op de hiel en zonder steelversiering.

Onderste laag kelder ongerookt – zijmerk puntroos

Afbeelding 8: Ongerookte exemplaren met een puntroos als ketelversiering uit de onderste laag van de kelder.

Onderste laag kelder ongerookt – ziimerk leeuw

Afbeelding 9: Ongerookte exemplaren met een leeuwversiering uit de onderste laag van de kelder.

3.3 Tabakspijpen met een leeuwversiering

De tabakspijpen waarvan de ketel aan beide zijden is versierd met een leeuw vormen met MAE 554 exemplaren een belangrijke categorie binnen de onderzochte collectie. Tegenwoordig behoren deze pijpen tot de meest gewilde typen onder verzamelaars. De uitvoering van de leeuw varieert. Zo zijn exemplaren aangetroffen waarbij de leeuw een sabel draagt, terwijl bij andere pijpen de leeuw is voorzien van een kroon of wordt afgebeeld binnen een omlijsting van bladertakken. Op basis van de combinatie van ketelversiering en bijmerken kunnen vier hoofdtypen worden onderscheiden, waarvan één type vanwege een afwijkend bijmerk verder is onderverdeeld in twee subtypen.

De grootste groep bestaat uit tabakspijpen met een gekroonde leeuw op beide zijden van de ketel. Deze categorie omvat MAE 286 exemplaren. Het hoofdtype is voorzien van een stip op de linkerzijde van de hiel (afbeelding 8c). Daarnaast is één exemplaar aangetroffen met als afwijkend subtype een stip op de linkerzijde van de hiel en de letter I op de rechterzijde (MAE 1; afbeelding 8d). Voor dit type zijn uitsluitend exemplaren zonder steelversiering vastgesteld.

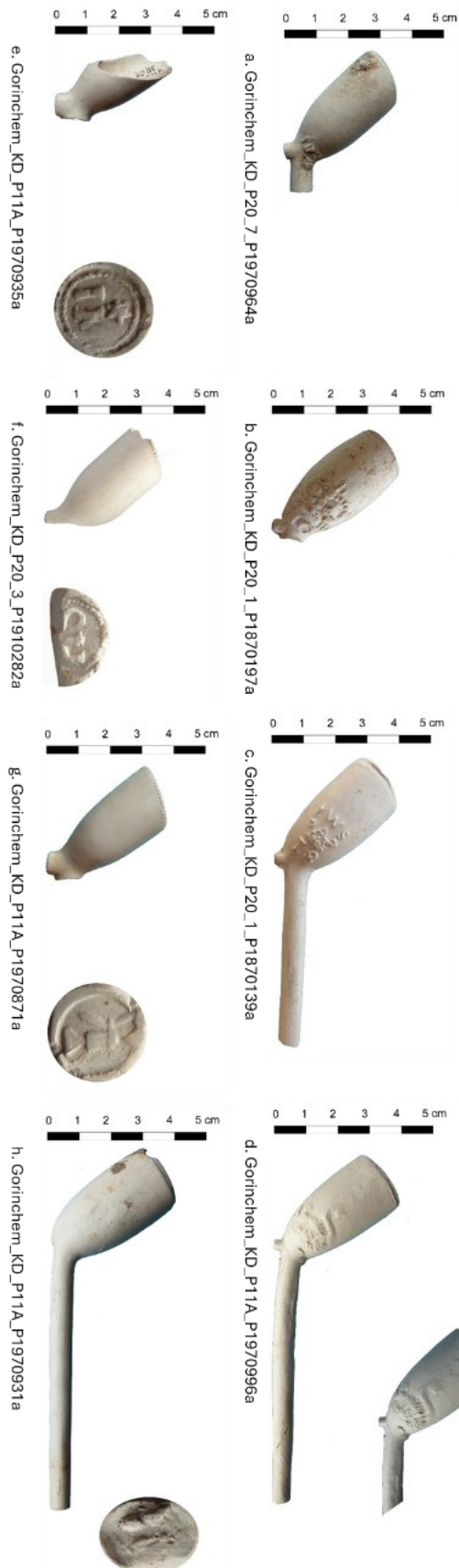
Een tweede groep wordt gevormd door tabakspijpen waarop de leeuw is afgebeeld met een sabel. Deze categorie omvat MAE 32 exemplaren. In tegenstelling tot het voorgaande type komen hierbij zowel exemplaren zonder steelversiering voor (MAE 4; afbeelding 8a) als exemplaren met raderingen afgezoomd door tanden (MAE 3; afbeelding 8b).

Daarnaast zijn tabakspijpen aangetroffen waarop de leeuw binnen bladertakken is afgebeeld. De ongekroonde variant is hiervan het meest vertegenwoordigd en omvat MAE 145 exemplaren. Voor zover de steel aan de ketel bewaard is gebleven, blijken deze pijpen doorgaans geen steelversiering te hebben (MAE 16; afbeelding 9f). Slechts incidenteel komt een uitvoering voor met raderingen afgezoomd door parelranden (MAE 3; afbeelding 9g).

De variant met een gekroonde leeuw tussen bladertakken is minder talrijk, maar nog altijd goed vertegenwoordigd binnen de collectie. Van dit type zijn MAE 71 exemplaren aangetroffen. Slechts bij een beperkt aantal exemplaren is een deel van de steel bewaard gebleven. Deze tonen geen aanwijzingen voor steelversiering (MAE 2; afbeelding 9h).

De vier onderscheidende leeuwtypen lijken bovendien niet gelijktijdig te zijn gebruikt, maar vertegenwoordigen waarschijnlijk een opeenvolgende ontwikkeling van hetzelfde model. De vroegste exemplaren tonen een uitgewerkte gekroonde leeuw (afbeelding 9c), gevolgd door exemplaren met een sabel (afbeelding 9a), waarna varianten verschijnen waarbij de leeuw tussen bladertakken en Oranjeappels is geplaatst. De meest recente exemplaren zijn geperst in redelijk gesleten vormen (afbeelding 9f).

Onderste laag kelder ongerookt – gemerkt

Afbeelding 10: Ongerookte gemerkte tabakspijpen uit de onderste laag van de kelder.

3.4 Ongerookte gemerkte exemplaren

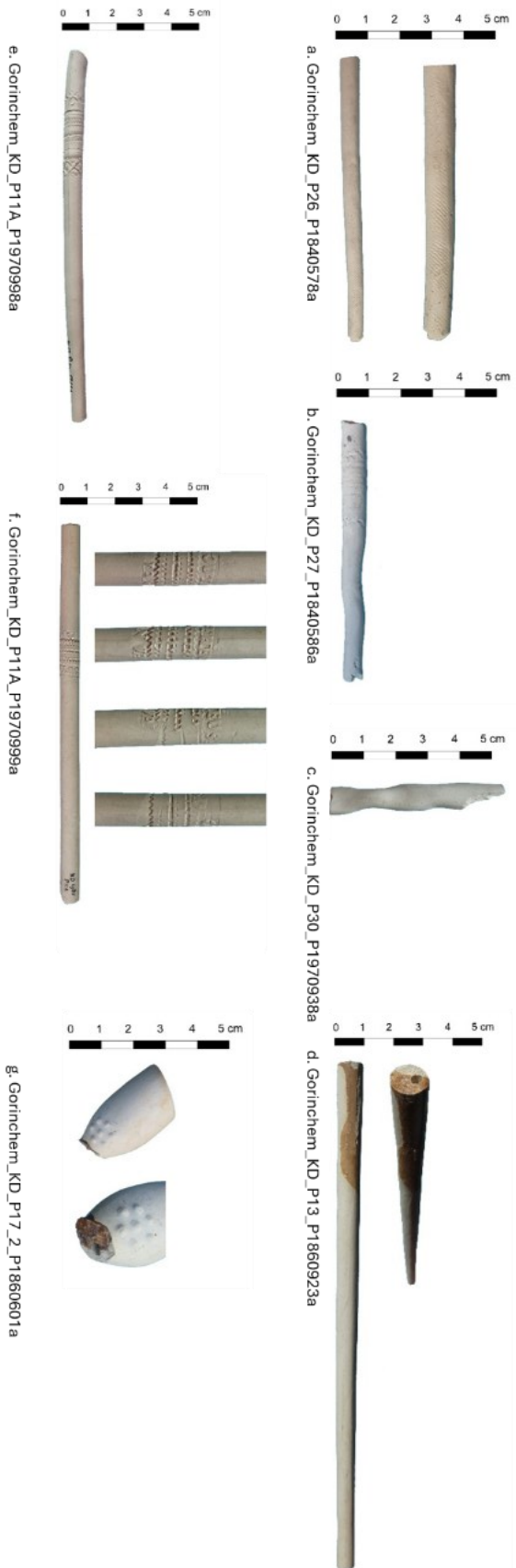
Een klein deel van de gemerkte tabakspijpen lijkt niet oorspronkelijk tot de onderste kelderlaag te behoren, maar vermoedelijk afkomstig te zijn uit de bovenliggende vulling. Tot deze groep kunnen de tabakspijpen met de initiaalmerken IW (afbeelding 10b) en IWS (afbeelding 10c) worden gerekend, evenals een exemplaar met het merk Jonas in de walvis (afbeelding 10d) en een rondbodempijp met een onleesbaar merk (afbeelding 10h).

De gemerkte tabakspijpen die waarschijnlijk wel tot de oorspronkelijke inventaris van de onderste kelderlaag behoren, worden vertegenwoordigd door een aantal andere merken. Het meest frequent komt het merk IB voor, waarvan zeven exemplaren zijn aangetroffen (MAE 7; afbeelding 10a).

Daarnaast zijn afzonderlijke exemplaren aanwezig met het merk IM gekroond (MAE 1; afbeelding 10e) en SH (MAE 1; afbeelding 10f). Ook het beeldmerk van de molen is relatief goed vertegenwoordigd, met vijf aangetroffen exemplaren (MAE 5; afbeelding 10g).

Hoewel het aantal gemerkte pijpen beperkt is, vormt deze groep een waardevolle aanvulling op de overige vondsten uit de onderste kelderlaag. De merken bieden aanknopingspunten voor een nadere datering en toeschrijving van het vondstcomplex. Dit geldt specifiek voor het merk IB.

Onderste laag kelder ongerookt – stelen/ketels

Afbeelding 11: Steelfragmenten uit de onderste laag van de kelder.

3.5 Overige steelfragmenten

De verzamelde steelfragmenten leveren een aantal interessante inzichten op in het productieproces van de tabakspijpen. Zo zijn op enkele exemplaren nog duidelijk de vingerafdrukken van de pijpenmaker zichtbaar (afbeelding 11a). Dergelijke sporen zijn ontstaan tijdens het vormen en afwerken van de nog zachte klei en vormen een directe getuigenis van het ambachtelijke productieproces.

Een tweede opmerkelijke vondst betreft een steelfragment met een duidelijke misvorming (afbeelding 11b). Gezien de aard van deze afwijking moet het hier om een productiefout gaan. Het is aannemelijk dat een dergelijke pijp nooit voor verkoop in aanmerking is gekomen en als afkeur in het afval terecht kwam.

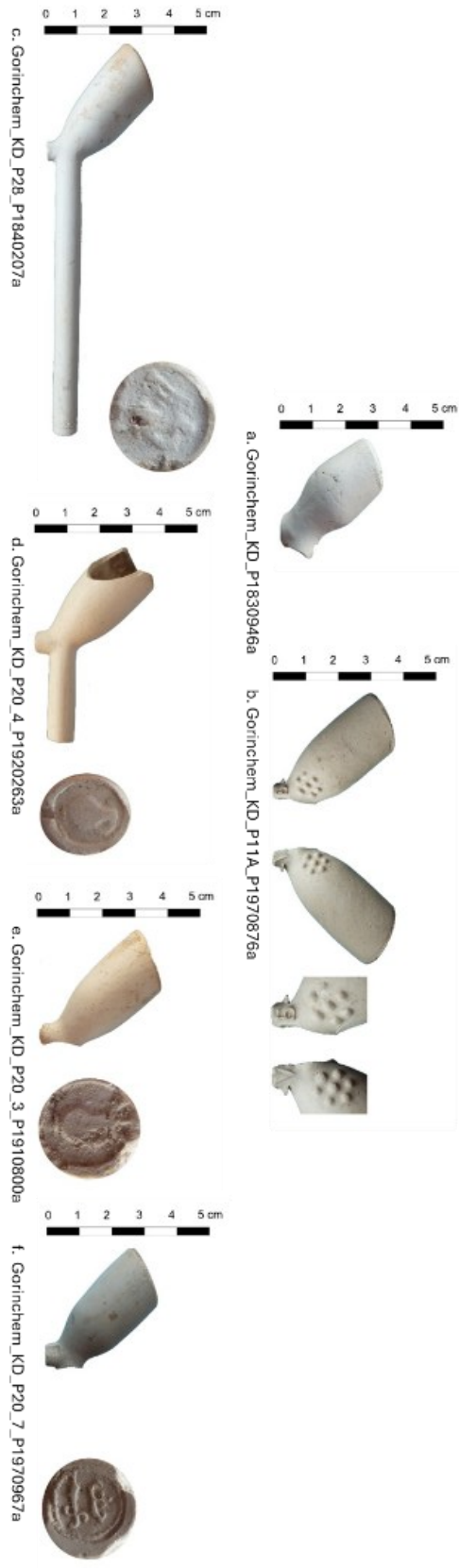
Opvallend is tevens de aanwezigheid van enkele zogenaamde geknepen stelen (afbeelding 11c). Dit kenmerk wordt vooral geassocieerd met 17de-eeuwse tabakspijpen en wordt in latere perioden aanzienlijk minder frequent aangetroffen. De exemplaren uit deze collectie tonen aan dat deze productietechniek door de betreffende pijpenmaker nog steeds werd toegepast.

Een ander bijzonder steelfragment vertoont sporen van loodglazuur dat op het breukvlak is gedropen (afbeelding 11d). Hieruit kan worden afgeleid dat de pijp reeds vóór het bakproces gebroken was. Tijdens het bakken is het fragment vervolgens in aanraking gekomen met loodglazuur dat van bovenliggend aardewerk naar beneden droop, waardoor het glazuur op het reeds bestaande breukvlak – steel – terecht kwam. Hoewel dit verschijnsel niet uniek is en ook bij sommige ketelfragmenten is waargenomen (afbeelding 11g en 14g), vormt het een interessant bewijs over breuk van tabakspijpen tijdens het vullen van de pijpenpot en voor het stoken van de oven.

Minder algemeen is een steelversiering waarbij de raderingen worden afgezoomd met kruisbanden (afbeelding 11e). Deze decoratie komt binnen de onderzochte collectie slechts sporadisch voor en vormt daarmee een relatief zeldzame uitvoering binnen het beschikbare materiaal.

Atypisch voor de onderste kelderlaag is tenslotte een steelfragment waarop de naam van de Gorinchemse tabakspijpenmaker Jan van Oudheusden leesbaar is (afbeelding 11f). Gezien de context van de overige vondsten lijkt dit exemplaar niet oorspronkelijk tot de onderste laag te behoren. Waarschijnlijk is het fragment afkomstig uit de bovenste keldervulling en tijdens het verzamelen of verwerken van het materiaal onbedoeld bij de vondsten uit de onderste laag terecht gekomen. Hierdoor moet dit exemplaar met enige voorzichtigheid worden gebruikt bij de interpretatie van de onderste kelderlaag.

Onderste laag kelder – gerookt

Afbeelding 12: Gerookte tabakspijpen uit de onderst laag van de kelder.

3.6 Tabakspijpen waaruit is gerookt

Van slechts zes tabakspijpen uit de onderste kelderlaag kan met zekerheid worden vastgesteld dat zij daadwerkelijk zijn gebruikt voor het roken van tabak. Het betreft voornamelijk beter afgewerkte, langstelige Goudse pijpen (afbeelding 12c, 12d, 12e en 12f). Het geringe aantal gebruikte exemplaren bevestigt het beeld dat het merendeel van de vondsten uit deze laag kan worden beschouwd als productie- of handelsafval.

Binnen deze kleine groep gebruikte pijpen valt één exemplaar uit het midden van de 17de eeuw bijzonder op (afbeelding 12a). Nog opmerkelijker is een gerookte tabakspijp waarop zich letters bevinden aan weerszijden van de hiel (afbeelding 12b). Bij nadere beschouwing blijkt op de linkerzijde het monogram PL aanwezig te zijn, terwijl op de rechterzijde de letter A is aangebracht. Op basis van deze lettercombinatie kan de pijp worden toegeschreven aan de Gorinchemse tabakspijpenmaker Paulus Adamse.

Deze vondst is van bijzonder belang, aangezien hiermee voor het eerst een concreet product aan deze pijpenmaker kan worden gekoppeld. Waar de naam van Paulus Adamse voorheen uitsluitend uit schriftelijke bronnen bekend was, levert deze pijp direct archeologisch bewijs voor zijn productie. Daarmee vormt het exemplaar een belangrijke bouwsteen voor de reconstructie van de Gorinchemse tabakspijpennijverheid.

Onderste laag kelder ongerookt – misbaksels

Afbeelding 13: Misbaksel uit de onderst laag van de kelder.

3.7 Misbaksels

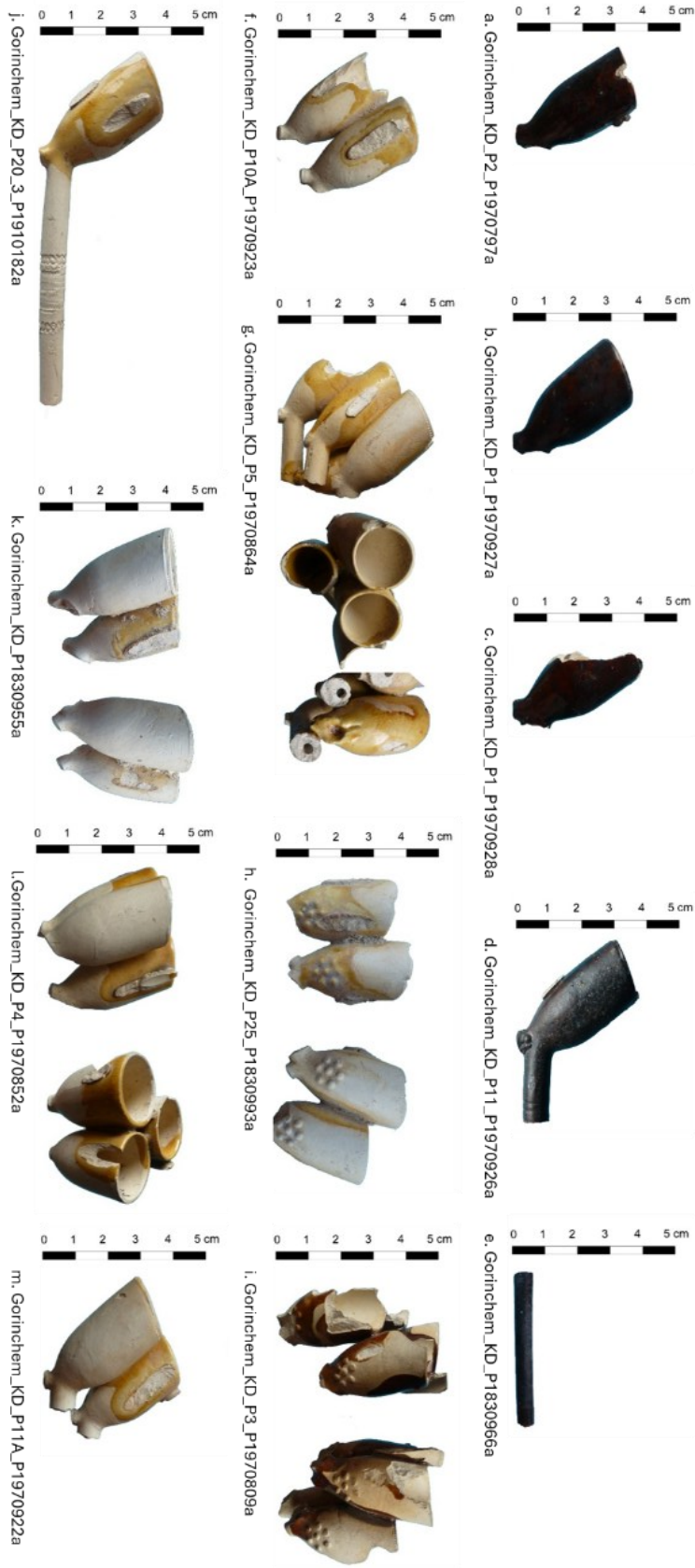
Bij pijpenmakersafval is het interessant om na te gaan om welke redenen bepaalde producten niet voor de verkoop in aanmerking kwamen. De in de kelder aangetroffen tabakspijpen vertonen een breed scala aan productie- en bakfouten, die inzicht geven in zowel het vervaardigingsproces als de problemen die zich daarbij konden voordoen.

Een deel van de pijpen vertoont gaten in de ketelwand. In sommige gevallen zijn deze waarschijnlijk veroorzaakt door organische insluitingen in de pijpaaarde die tijdens het bakproces zijn weggebrand, waardoor een uitbrandingsholte achterbleef (MAE 263, afbeelding 13a, 13d, 13f en 13h). Andere perforaties lijken het gevolg te zijn van steenachtige insluitingen in de klei, die tijdens het bakken spanningen veroorzaakten en uiteindelijk tot scheurvorming leidden (MAE 16, afbeelding 13b en 13e). Daarnaast zijn exemplaren aangetroffen met 'gewone' bakscheuren in de ketel (MAE 32, afbeelding 13e).

Ook vervormingen en oppervlakte-defecten komen voor. Zo is bij enkele pijpen de ketelopening misvormd geraakt, vermoedelijk doordat de nog vochtige pijpen tijdens het stapelen in de pijpenpot mechanisch werden belast (MAE 62, afbeelding 13c). Daarnaast zijn exemplaren aangetroffen met een ruw en pokdalig oppervlak. Deze onregelmatigheden zijn waarschijnlijk ontstaan doordat de pijpenvorm voorafgaand aan het persen onvoldoende was geolied, waardoor de klei zich niet gelijkmatig tegen het oppervlak van de vorm kon zetten of tijdens het openen van de vorm licht werd beschadigd. Het resultaat is een ketel- of steeloppervlak met kleine putjes en oneffenheden, hetgeen aanleiding vormde om dergelijke exemplaren af te keuren. Andere exemplaren vertonen scheuren in de steel, waardoor deze niet meer luchtdicht was en de pijp feitelijk onbruikbaar werd (MAE 3, afbeelding 13g). Bij weer andere pijpen blijkt de weier niet goed te zijn doorgestoken, waardoor het rookkanaal tussen ketel en steel geheel of gedeeltelijk verstopt bleef (MAE 1, afbeelding 13i).

Een opvallende groep wordt gevormd door pijpen waarop loodglazuur terecht is gekomen. Dit glazuur is afkomstig van aardewerk elders in de oven en heeft tijdens het bakken de pijpenpot en de daarin liggende tabakspijpen bereikt. In veel gevallen ontstonden hierdoor glazuursporen op de pijpen, terwijl sommige exemplaren zelfs aan elkaar zijn vastgebakken. Het betreft voornamelijk loodglazuur, soms vermengd met mangaanoxide, waarbij op een enkel exemplaar zelfs twee verschillende glazuurkleuren zijn waargenomen (MAE 358, circa 80% met loodglazuur en 20% met loodglazuur en mangaanoxide; afbeelding 13j, 14f-14m). Daartegenover staat een kleine groep pijpen met volledig geglazuurde ketels, waarvan niet kan worden uitgesloten dat deze juist bewust van een glazuurlaag zijn voorzien (MAE 3, afbeelding 14a-14e).

Onderste laag kelder ongerookt – misbaksels

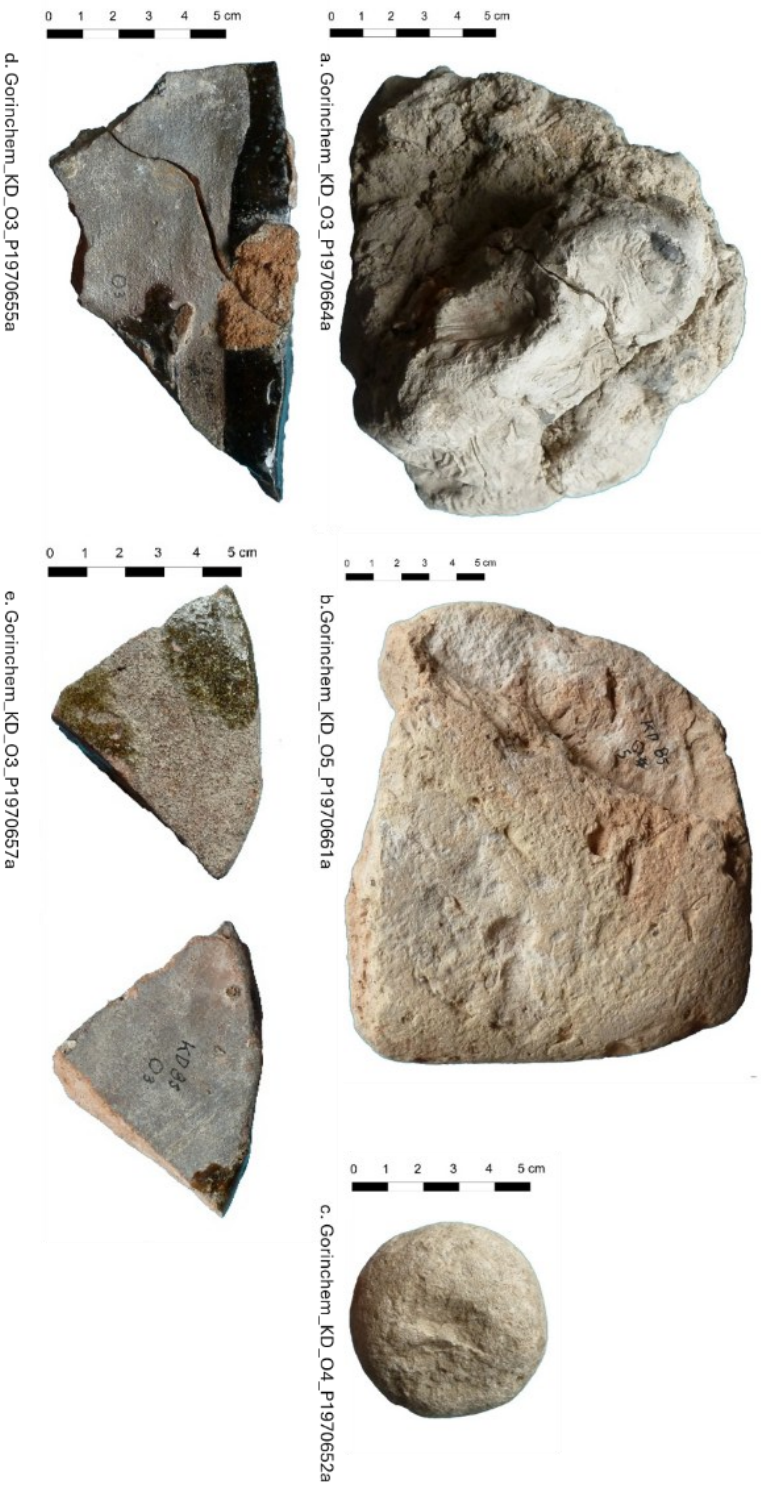

Afbeelding 14: Misbaksel uit de onderst laag van de kelder.

Verder zijn diverse pijpen tijdens het stapelen in de pijpenpot gebroken geraakt voordat zij gebakken werden (MAE 3, afbeelding 11d, 11g en 14g). Uit bij het leeghalen van de pijpenpotten zullen ongetwijfeld de nodige breuken zijn ontstaan maar die breuken worden tussen het pijpenmakersafval niet meer herkend. Ten slotte komen enkele exemplaren voor met kromgetrokken stelen, een vervorming die waarschijnlijk tijdens het bakproces is ontstaan (MAE 2, afbeelding 13k).

Deze verschillende mankementen illustreren de kwetsbaarheid van het bakproces van kleipijpen. Vrijwel iedere fase, van de kwaliteit van de pijpdeeg en het vormen van de pijp tot het stapelen en bakken in pijpenpotten, kon aanleiding geven tot afkeur, waardoor de betreffende producten uiteindelijk als pijpenmakersafval in de kelder terechtkwamen.

Onderste laag kelder - pijpmakersafval

Afbeelding 15: Bedrijfsaardewerk en een kogel uit de onderst laag van de kelder.

3.8 Bedrijfsaardewerk van een tabakspijpenmaker

Met uitzondering van pijpenpotten is binnen het aangetroffen bedrijfsaardewerk een gevarieerd spectrum aan voorwerpen aanwezig dat direct of indirect met het productieproces van tabakspijpen in verband kan worden gebracht.⁶ Zo werd een homp onbewerkte pijpaaarde aangetroffen (afbeelding 15a), de grondstof waaruit de tabakspijpen werden vervaardigd. Daarnaast is een fragment van een kloostermop aanwezig (afbeelding 15b), waarvan de functie binnen het pijpenmakersbedrijf niet kon worden vastgesteld. Ook werd een uit kalksteen gehakt kogelvormig object aangetroffen (afbeelding 15c), waarvan de secundaire toepassing naast de primaire toepassing van kogel, vooralsnog onbekend blijft.

Tot de oveninventaris behoren twee fragmenten van daktegels waarop resten van witbakkende klei aanwezig zijn (afbeelding 15d en 15e). Deze stukken moeten als ovenmateriaal worden beschouwd. De exacte functie is onduidelijk.

Verder werd een fragment van een pijpensteel aangetroffen waarop chamotteklei aanwezig is (afbeelding 16a). Vermoedelijk betreft dit een steel die was ingebed in een laag chamotteklei die ter verhoging van de vuurvastheid op een pijpenpot was aangebracht. Daarnaast werden kleine fragmenten pijpaaarde verzameld waarvan de oorspronkelijke functie niet meer kon worden vastgesteld maar ongetwijfeld afval is uit het pijpenmakersbedrijf (afbeelding 16b en 16c). Een belangrijke categorie wordt gevormd door diverse fragmenten van ringen (afbeelding 16d, 16e, 16f en 16g). Deze ringen maakten deel uit van het bakproces en dienden om de in de pijpenpot gestapelde tabakspijpen op hun plaats te houden, zodat zij zowel tijdens het transport naar de oven als gedurende het bakproces gefixeerd bleven.

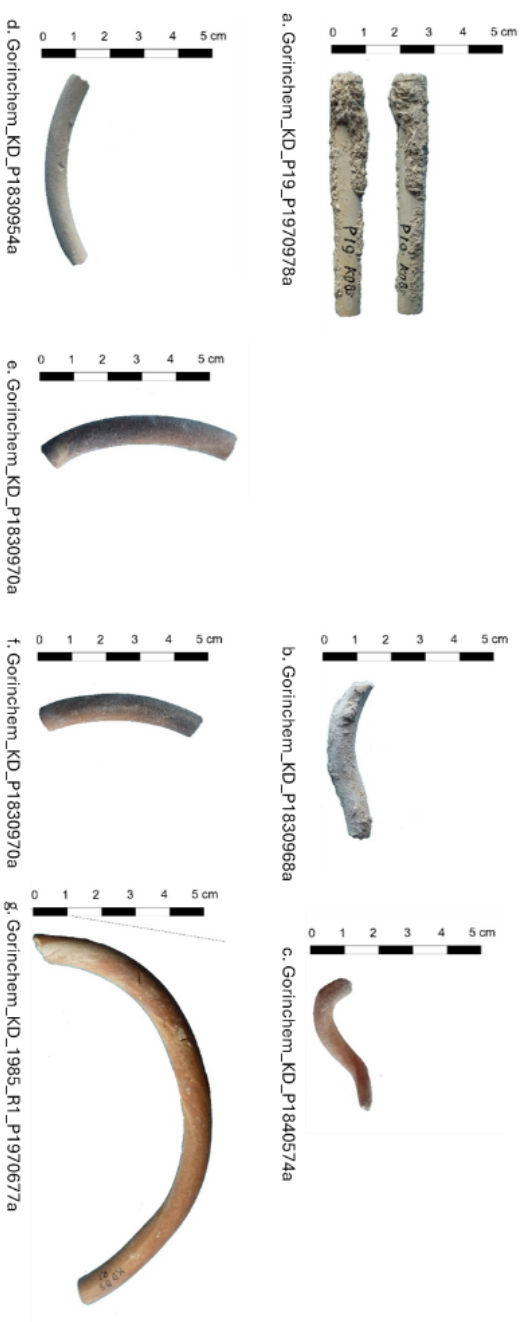
De vondsten verschaffen niet alleen inzicht in de gebruikte hulpmiddelen, maar ook in de wijze waarop de pijpenpotten werden gevuld. Aan elkaar gebakken tabakspijpen bestaan doorgaans uit exemplaren van hetzelfde model (zie bijvoorbeeld afbeelding 17b), wat erop wijst dat een pijpenpot gewoonlijk met één type pijp werd afgevuuld. Een uitzondering hierop vormt een vondst waarbij een roospijp aan een leeuwpijp was vastgebakken (afbeelding 17a). Dit laat zien dat een pijpenpot soms ook met meerdere type(n) tabakspijpen tegelijk werd gevuld.

⁶ De pijpenpotten die in de kelder door de opgravers werden aangetroffen waren allemaal kapotgeslagen handgevormde potten. De potten werden in de kelder aangetroffen als uiteenvallende brokken puin en zijn daarom niet geborgen (vriendelijke mededeling Martin Veen, 29 september 2026 en 4 oktober 2026). Bij de onderzochte collectie zijn geen aanwijzingen gevonden dat pijpenpotten met schrobbeles (gebakken fijngestampt pijpenafval waarin onder andere gebakken tremsterafval voor komt) werden afgevuuld zoals we dat wel vanuit Gouda kennen.

Onderste laag kelder ongerookt –vulling

Onderste laag kelder – pijpenmakersafval

Afbeelding 16 (links): (Bedrijfs)aardewerk van de tabakspijpenmaker.

Afbeelding 17 (rechts): Tabakspijpen met glazuurvlekken op de ketel waarbij ketels aan elkaar zijn gebakken.

Ook de loodglazuurvlekken op de tabakspijpen leveren waardevolle informatie over de samenstelling van de ovenlading. De meeste pijpen vertonen sporen van gewoon loodglazuur, maar in minder algemene gevallen gaat het om loodglazuur waaraan mangaanoxide/bruinsteen was toegevoegd, hetgeen een bruine kleur veroorzaakte. Deze glazuursporen maken duidelijk dat de oven niet uitsluitend voor het bakken van tabakspijpen werd gebruikt. Naast de pijpenpotten bevond zich waarschijnlijk tevens (rood)bakkend aardewerk met loodglazuur in de oven. De aanwezigheid van loodglazuur met mangaanoxide/bruinsteen op ketels suggereert bovendien dat ook met aardewerk versierd met loodglazuur en bruinsteen gelijktijdig met de tabakspijpen werd gebakken. Op een incidenteel exemplaar (afbeelding 17c) zijn beide glazuurkleuren op de ketel overgeleverd. Daarmee bieden de glazuursporen een zeldzaam inkijkje in de gezamenlijke ovenpraktijk van de Gorinchemse pijpenmaker die zijn producten liet bakken bij een Gorinchemse pottenbakker.

Vondsten Kortendijk 1979/1980

Afbeelding 18: Al in 1979/1980 werd bedrijfsaardewerk op de Kortendijk opgegraven. a. is een fragment van een pijpenring opgebouwd uit een tweetal type klei: pijpaaarde en roodbakkend aardewerk; b. is een fragment van een pijpenring waarop met ijzerengobe stippen zijn gezet; c. onduidelijk fragment van een pijpenmaker met de letter H.

4. Tabakspijpenmakers op de Kortendijk en pottenbakkers in Gorcum

De in 1979-1980 gedane bodenvondsten (afbeelding 18) hebben aangetoond dat op en rond de Kortendijk tabakspijpenmakers werkzaam waren. Op basis van archiefonderzoek kan inmiddels een aantal pijpenmakers worden aangewezen die in de late zeventiende en achttiende eeuw aan de westzijde van de Kortendijk woonden en mogelijk ook hun bedrijf uitoefenden.⁷ Het westen van de Kortendijk is de locatie waar de tabakspijpen zijn aangetroffen.

De vroegst bekende bewoner uit deze beroepsgroep binnen de onderzochte periode is Jan Jansz. Blij, die in 1693 het huis Het Groot Molenijzer aan de westzijde van de Kortendijk kocht. Waarschijnlijk bleef hij hier wonen tot aan zijn overlijden in 1727. Enkele jaren nadat hij dit huis had gekocht, in 1697, verwierf hij bovendien een pand aan de oostzijde van de Broerensteeg. Uit de eerste helft van de achttiende eeuw zijn vervolgens verschillende pijpenmakers bekend die eigendommen aan de Kortendijk bezaten. Zo wordt Christiaan Wouters in 1735 genoemd bij het afsluiten van een hypotheek waarbij een huis aan de westzijde van de Kortendijk als onderpand diende. In dezelfde akte wordt Roelof de Hoog als buurman vermeld. Roelof speelde zelf eveneens een rol in de eigendomsgeschiedenis van de panden van deze straat; in 1734 verkocht hij een huis aan de westzijde van de Kortendijk aan zijn broer Jan de Hoog.

In de tweede helft van de achttiende eeuw komen meerdere pijpenmakers naar voren die aan de westzijde van de Kortendijk onroerend goed bezaten. Christoffel Aalbrechts wordt op 27 juni 1755 als lidmaat van de Hervormde Kerk aangenomen en woont op dat moment aan de Kortendijk. Het is onduidelijk of dit aan de oost- of westzijde van de straat was. Servaas Missa verkocht in 1762 een huis aan de westzijde van de Kortendijk, voorzien van een winkel, winkelbank, voetenbak en een kast in de keuken. De koper was de tabakspijpenmaker Dirk Barunet. Naast dit pand verwierf Dirk in 1763 een huis aan de Broerensteeg en in 1774 nog een tweede huis aan de westzijde van de Kortendijk. Uiteindelijk verkocht hij zijn bezit aan de Kortendijk in 1779, evenals een huis op de hoek van de Kortendijk en de Rosmolensteeg.

Ook Willem van Montfoort bezat meerdere panden aan de westzijde van de Kortendijk. Hij kocht hier huizen in 1767 en 1772 en verkocht deze gedeeltelijk weer in het jaar 1779. Zelfs na zijn faillissement in 1784 bleek hij nog eigenaar te zijn van twee woningen aan de straat. Eén daarvan werd verkocht aan Sijmen Groenhout, die zich daarmee eveneens in de rij van bekende pijpenmakers aan de Kortendijk voegde. Verder is bekend dat Jan Wouters in 1776 een hypotheek afsloot op een pand aan de westzijde van de Kortendijk, dat aan de noordzijde grensde aan het huis van Dirk Barunet.

Tegen het einde van de achttiende eeuw treffen we leden van de familie Van Wouw aan. Jan van Wouw kocht in 1779 een huis aan de westzijde van de Kortendijk, begrensd door de eigendommen van Willem van Montfoort en Nicolaas Spruijt. Na zijn overlijden werd het pand in 1792 door zijn kinderen verkocht. Enkele jaren later, in 1800, verwierf Jacobus van Wouw eveneens een huis aan dezelfde zijde van de straat.

⁷ Historische gegevens zijn ontleend aan (Meulen J. v., 1992a)

Afbeelding 19: Een scherpe afdruk op de ketel van een kleipijp met een leeuwversiering (Gorinchem_KD_P12_2_P1840935a)

Hoewel hiermee een aanzienlijk aantal pijpenmakers en hun woon- of werkadressen aan de Kortendijk kan worden geïdentificeerd, is het ook interessant welke potentiële pottenbakkers er in aanmerking komen om deze pijpen te hebben gebakken. Voor de beantwoording van die vraag moet worden gekeken naar de pottenbakkerijen die in dezelfde periode in Gorinchem actief waren. Aan het begin van de achttiende eeuw waren nog drie pottenbakkerijen in bedrijf.⁸

De eerste betreft Het Kasteel van Buren aan de Havendijk 32 (verpondingsnummer 481), een bedrijf dat tussen 1584 en 1760 actief was. Van deze pottenbakkerij is bekend dat in 1710 aardwerk met lood aangevuld met bruinsteen werd geproduceerd. De tweede pottenbakkerij bevond zich aan de Kalkhaven 40 (verpondingsnummer 711) en was actief van 1627 tot 1802. De derde onderneming is De Gecroonde (Botter) Pot aan de Appeldijk 25-27 (verpondingsnummer 761), die van circa 1600 tot 1802 in bedrijf was. Van deze pottenbakkerij staat vast dat hier in 1679 tabakspijpen in pijpenpotten voor tabakspijpenmakers werden gebakken.

⁸ Historische gegevens ontleend aan (Meulen A. v., 2003).

Afbeelding 19: Een scherpe afdruk op de ketel van een kleipijp met een leeuwversiering (Gorinchem_KD_P12_4_P1850370a)

5. Synthese

De tabakspijpen uit de vondstcontext zijn afkomstig uit een met pijpenmakersafval gevulde kelder aan de westzijde van de Kortendijk.

De grote variatie aan merken en producenten binnen de bovenste vulling doet vermoeden dat deze laag niet het afval van één specifieke pijpenmaker vertegenwoordigt. Mogelijk betreft het (secundair aangevoerd) ophoogmateriaal waarin afval terecht is gekomen.

De tabakspijpen uit de onderste laag in de kelder betreft pijpenmakersafval. Op basis van hun karakteristieke trechtervormige ketels kunnen deze pijpen in hoofdzaak worden gedateerd in de periode circa 1710-1730. Het aantal gemerkte exemplaren binnen de collectie is beperkt, maar de aanwezige merken bieden wel belangrijke aanknopingspunten voor de identificatie van de producent. Een deel van de pijpen is voorzien van een eenvoudige letter I als bijmerk, terwijl op een kleiner aantal exemplaren de letters IB als zijmerk voorkomen. Wanneer deze archeologische gegevens worden gecombineerd met de historische bronnen, komt Jan Jansz. Blij naar voren als de meest aannemelijke maker van deze pijpen. Een aanvullend argument vormt het materiaal uit de bovenste vullagen van de kelder. Daar domineren tabakspijpen met de merken IW en IWS, die kunnen worden toegeschreven aan Jan Wouters, een kleinzoon van Jan Jansz. Blij, die eveneens op deze locatie werkzaam was. De vondsten lijken daarmee een zeldzame inkijk te bieden in het afval van de tabakspijpenmaker Jan Jansz Blij alhoewel dit ook (deels) producten van zijn schoonzoon Christaan Wouters kunnen zijn.

Het assortiment dat door deze pijpenmaker op de markt werd gebracht, kenmerkt zich door een eenvoudige en weinig luxueuze uitvoering. De meeste ketels zijn onversierd en weerspiegelen een productie gericht op dagelijks gebruik. Bij tweeëntwintig procent van de opgegraven tabakspijpen komt een puntroos als zijmerk voor, terwijl circa twaalf procent van de pijpen is voorzien van een leeuw als ketelversiering op beide zijden van de ketel. Ook de steelversieringen zijn schaars. In de meerderheid van de gevallen ontbreken decoraties op de steel in zijn geheel. Wanneer deze wel aanwezig zijn, bestaat de versiering meestal uit eenvoudige raderingen, afgezoomd door parelranden. Andere decoratieve motieven komen minder algemeen voor. Op basis van vergelijking met complete(re) exemplaren mag worden aangenomen dat de stelen oorspronkelijk een lengte van om en nabij de twintig centimeter hebben gehad (zie afbeelding 21).

De omvang van het afvalpakket maakt duidelijk dat de productie aanzienlijk moet zijn geweest. De aangetroffen collectie vertegenwoordigt ongetwijfeld slechts een deel van het oorspronkelijke stortmateriaal en wijst erop dat gedurende meerdere jaren grote aantallen tabakspijpen zijn vervaardigd. Hoewel exacte productiecijfers niet meer zijn vast te stellen, gaat het onmiskenbaar om een bedrijf dat voor de regionale markt op substantiële schaal produceerde.⁹

⁹ Dit past bij het beeld van vondsten van Jan Blij binnen archeologische vondstcomplexen uit de wijde regio die we hoofdzakelijk aantreffen langs de rivier de Waal en ten zuiden van deze rivier. Producten van hem zijn onder andere teruggevonden in Ammerzoden (Oostveen J. v., 2023o), Den Bosch (Oostveen J. v., 2012e), Dordrecht (Oostveen J. v., 2010p), Eindhoven (Oostveen J. v., 2025c) en Rotterdam (Oostveen J. v., 2013m).

Afbeelding 20: Een scherpe afdruk op de ketel van een kleipijp met een leeuwversiering waarbij de leeuw een sabel in de hand houdt (Gorinchem_KD_P28_P1840243).

Afbeelding 21: Foto's en aantekeningen uit de collectie van Peter von Hout van (redelijk) complete tabakspijpen en de bijbehorende aangetroffen lengte.

De aangetroffen pijpen vertegenwoordigen hoofdzakelijk productieafval. Fragmenten van pijpenpotten zouden wel in de kelder aanwezig zijn geweest maar er zijn in deze collectie geen fragmenten van aangetroffen. De afkeur van de tabakspijpen lijkt vooral het gevolg te zijn geweest van technische problemen tijdens het bakproces. Op verschillende exemplaren zijn sporen zichtbaar van loodglazuur dat tijdens het bakken vanuit bovenliggende aardewerkproducten op de pijpen is gedropen. Daarnaast vertonen diverse ketels gaten in de ketel en andere beschadigingen die waarschijnlijk zijn veroorzaakt door onzuiverheden in de gebruikte pijpaaarde. Dergelijke geglazuurde tabakspijpen zijn geen onbekend verschijnsel binnen de Gorcumse pijpenindustrie. Zo klaagden de pijpenmakers van Gorinchem in 1731 dat de pottenbakker de pijpenpotten onvoldoende afdekte, waardoor loodglazuur op de pijpen terecht kon komen en complete partijen onverkoopbaar werden.¹⁰

¹⁰ (Meulen J. v., 1992a, p. 18)

Afbeelding 22: Een kleipijp met een leeuwversiering (Gorinchem_KD_P12_4_P1850291a)

De herkomst van de glazuursporen biedt tevens inzicht in de locatie waar de pijpen werden gebakken. Een aannemelijke kandidaat is de pottenbakkerij Het Kasteel van Buren, gelegen aan de Havendijk op slechts honderd meter van de vindplaats, zij het aan de overzijde van de rivier de Linge. Van deze pottenbakkerij is bekend dat er naast gewoon loodglazuur ook loodglazuur vermengd met bruinsteen werd toegepast. Opmerkelijk genoeg zijn beide typen glazuurdruppels op de pijpen uit deze stort aangetroffen. Hoewel direct bewijs ontbreekt, vormt dit een sterke aanwijzing dat de productie daar kan zijn gebakken. Ook het verplaatsen van gebakken tabakspijpen van de pottenbakker naar de pijpenmakerij zal gezien het gewicht dat verplaatst moest worden – een gevulde pijpenpot van meer dan een halve meter hoog – logischerwijs niet al te ver weg zijn geweest.

Afbeelding 23: Links het merk de molen dat in de Gorinchemse kelder werd aangetroffen. Rechts een Gouds merk uit dezelfde periode (bodenvondst Rotterdam).

Opvallend zijn een vijftal trechtervormige tabakspijpen met het merk de molen. Het zijn allemaal ongerookte exemplaren en het merk is duidelijk afwijkend van het merk dat in Gouda in deze periode werd gezet (afbeelding 23). Vermoed wordt dat dit type trechtervormige en beter afgewerkte tabakspijpen op beperkte staal door deze tabakspijpenmaker op beperkte schaal gedurende een beperkte/korte periode zijn geproduceerd.

Opmerkelijk is de aanwezigheid van enkele gerookte tabakspijpen tussen het pijpenmakersafval. Mogelijk betreft het de pijpen waaruit de eigenaar van de pijpenmakerij tijdens een rustig moment zijn tabak rookte.

Afbeelding 24: Een binnen deze collectie zeldzaam voorkomende trechtervormige tabakspijp die in zijn geheel is voorzien van donkerbruine loodglazuur (Gorinchem_KD_P11_P1970926a).

De reden waarom deze grote hoeveelheid pijpenafval uiteindelijk in de kelder terecht kwam, blijft voornamelijk een open vraag. In eerdere publicaties is gesuggereerd dat sprake was van een lekkende kelder die met afval werd opgevuld om de wateroverlast te beperken.¹¹ Die verklaring roept echter vragen op. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat men gedurende een lange periode systematisch pijpenmakersafval verzamelde uitsluitend om de kelder geleidelijk te vullen. De overlast van een lekke kelder zou dan lange tijd hebben bestaan. Een alternatieve verklaring is dat het materiaal aanvankelijk nog een zekere economische waarde vertegenwoordigde en daarom werd opgeslagen. Hierbij kan worden gedacht aan hergebruik van afgekeurde pijpen als gemalen toevoeging voor het afvullen van pijpenpotten, het zogenoemde *schrobbeles*. Voor een dergelijke praktijk bestaan echter geen aanwijzingen in Gorinchem, terwijl dit in Gouda een bekend en beproefd product was om het bakproces te verbeteren.

Onderste laag kelder - tegelfragmenten

Afbeelding 25: Een tweetal 17e-eeuwse tegelfragmenten uit de onderste laag van de kelder.

Naast de grote hoeveelheid tabakspijpen leverde de opgraving ook nog twee zeventiende-eeuwse wandtegels op. Hoewel deze vondsten op zichzelf losstaan van de pijpenproductie, vormen zij mogelijk een tastbare herinnering aan het interieur van het huis waarin de pijpenmaker woonde en werkte. Samen met het omvangrijke pijpenmakersafval bieden zij een uniek inkijkje in het dagelijks leven en de ambachtelijke bedrijvigheid aan de westzijde van de Kortendijk gedurende de eerste decennia van de achttiende eeuw.

¹¹ (Meulen J. v., 1992a) en (Duco, 1992)

Afbeelding 26: Aan elkaar gebakken tabakspijpen. Zeer waarschijnlijk het gevolg van het niet of in beperkte mate afdekken van de pijpenpotten waardoor loodglazuur van het bovenliggende aardewerk tijdens het bakken de pijpenpot in kon lopen (Gorinchem_KD_P3_P1970809a).

Geraadpleegde bronnen

- Duco, D. (1992). *De pijpenstort van Jan Blij; een verkeken kans*. Opgehaald van Pijpenkabinet: <http://www.pijpenkabinet.nl/Artikelen/Jan%20Blij/art-Jan%20Blij.html>
- Meulen, A. v. (2003). Gorcumse pottenbakkerijen en de oven van Arij van Dalem. In *In Gorcum gebakken; aardewerk, kleipijpen, wandtegels*. Gorcum.
- Meulen, J. v. (1992a). *Tabakspijpennijverheid in Gorinchem*. Leiden: Pijpelogische Kring Nederland.
- Oostveen, J. v. (2010p). *De collectie Annie Gerritsen. Tabakspijpen en pijparden beelden*. Tiel: Jan van Oostveen Specialistisch Archeologisch Onderzoek (108).
- Oostveen, J. v. (2011q). *Productiecentra van Nederlandse kleipijpen; een overzicht van de stand van zaken*. Tiel / Leiden: Pijpelogische Kring Nederland.
- Oostveen, J. v. (2012e). *Den Bosch. Tabakspijpen van de opgraving Tolbrugstraat (DBTB), 1981*. Tiel: Jan van Oostveen Specialistisch Archeologisch Onderzoek (144).
- Oostveen, J. v. (2013m). *Rotterdam Ichtus (BOOR project 12-70). Tabakspijpen*. Tiel: Jan van Oostveen Specialistisch Archeologisch Onderzoek (180).
- Oostveen, J. v. (2023o). Roken op Ammersoyen. Tabakspijpen uit de kasteelgracht. Geldersch Landschap & Kasteelen. *Jan van Oostveen, Specialistisch Archeologisch onderzoek (386)*.
- Oostveen, J. v. (2025c). *Eindhoven (EH), Emmasingel (ES), stadsgracht (SG) en Woenselsepoort (WP); tabakspijpen*. Tiel: Jan van Oostveen, Specialistisch Archeologisch Onderzoek (403).
- Oostveen, J. v.-B. (2001a). Kleipijpen; een statistische analyse. *Westerheem (50-1)*, pp. 13-27.